

---

als op de samenleving als geheel. Te denken valt daarbij aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen of aan de Vereniging voor Volksonderwijs. De redacteurs van deze bundel stellen in hun epiloog vast dat aan het eind van de negentiende eeuw de invloed van de vrijzinnigen op kerkelijk terrein afnam door de invoering van het mannenkiesrecht in de Nederlandse Hervormde Kerk in 1867. De druk van de daardoor geactiveerde orthodoxe stromingen in de kerk nam toe. Tegelijkertijd werden steeds meer van de maatschappelijke doeleinden van de vrijzinnigheid door de staat overgenomen, waardoor de zichtbaarheid van de vrijzinnigheid aan het begin van de twintigste eeuw afnam.

Het kerkelijk en maatschappelijk engagement van een relatief kleine groep leidde er onvermijdelijk toe dat men elkaar in allerlei bijeenkomsten, besturen of zelfs families regelmatig tegenkwam. In deze bundel proberen verschillende auteurs de vinger achter dit vrijzinnige netwerk te krijgen.

Het meest voor de hand liggend is dan om eerst te gaan kijken bij de in 1870 opgerichte Nederlandse Protestant Bond (NPB). Tom-Eric Krijger typeert de NPB als een 'bont gezelschap kerkelijke, halfkerkelijke en buitenkerkelijke vrijzinnig-gelovigen' (p. 45). Bij dit gezelschap waren in 1908 maar liefst 20.000 leden aangesloten, verspreid over zo'n 164 tot 192 plaatselijke afdelingen. Veel van die afdelingen ontstonden vanuit al bestaande lokale netwerken, verenigingen ('t Nut) of leesclubs. Afhankelijk van de houding van de plaatselijke Hervormde gemeente beperkten zij zich tot de vorming van iets wat je een sociëteit zou kunnen noemen, of organiseerden zij ook eigen godsdienstoefeningen, godsdienstonderwijs en soms zelfs verenigingen, die eigen kerken hadden en eigen voorgangers aanstelden. De afdelingen werden 'ideologisch' gesteund door de landelijke bond, het tijdschrift *De Hervorming* en de betrokkenheid van vrijwel alle moderne theologen. Omdat er ook buiten de NPB vrijzinnigen in de Hervormde Kerk waren werd er een Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme opgericht. Van daaruit zou onder meer in 1926 de VPRO worden opgericht. Het organisatorisch belang van de NPB nam daarmee af.

Het vrijzinnig netwerk werd op verschillende manieren gevoed. Zoals wij al zagen steunden plaatselijke afdelingen op al bestaande plaatselijke connecties, en voorts speelden ook familierelaties een rol, bijvoorbeeld in predikantengeslachten.

Een uitwerking van een plaatselijke netwerk geeft Annemarie Houkes voor Groningen. Op basis van een zorgvuldige vergelijking van lidmaatschappen van bestaande verenigingen, zoals 't Nut, de NPB, de Herensociëteit, de Vrijmetselaarsloge, de Vereniging Bevordering Volksonderwijs en de kiesvereniging Burgerplicht volgt zij 83 personen tussen 1867 en 1900. Bij de kerkelijke verkiezingen van 1867 behaalden de orthodox-protestanten in Groningen een grote overwinning, iets waar de vrijzinnigen zich niet zomaar bij neerlegden. Gebrek aan succes binnen de Hervormde gemeente leidde in 1878 tot een breuk en tot de oprichting van een Remonstrantse gemeente, die ook op financiële steun van Hervormde vrijzinnigen kon rekenen. Conclusie: het vrijzinnig netwerk was in Groningen onderdeel van een veel groter netwerk van goede, soms maatschappelijk betrokken, vooruitstrevende stadsgenoten.

Familierelaties worden uitgewerkt door Eric Cossee, die de relaties tussen verschillende vrijzinnige predikantengeslachten blootlegt. Hij concentreert zich daarbij op drie theologanten die rond 1850 in Leiden studeerden: Henricus Oort, Isaäc Hooykaas, beiden telg uit een predikantengeslacht, en de nieuwkomer Pieter Heering, die de stamvader van een predikantengeslacht zou worden. Gezamenlijke studie, vriendschap en theologische uitwisseling gingen in deze families gepaard met onderlinge familiebetrekkingen: zo trouwde Oort een nicht van Heering, Hooykaas trouwde met een zus van Oort.

Was de kiesvereniging Burgerplicht in Groningen één van de onderdelen van het plaatselijke vrijzinnige netwerk, op landelijk niveau was de relatie tussen kerkelijke vrijzinnigheid en politiek liberalisme veel minder nauw. Weliswaar zou je met Niels van Driel kunnen zeggen dat vrijzinnigen 'van nature' politiek liberaal waren, het omgekeerde was allerminst het geval. Op basis van het archief van de NPB stelt Van Driel vast dat slechts 15 van de circa 50 liberale Kamerleden ook actief vrijzinnig waren. En van de jonge liberalen na 1870 was waarschijnlijk het merendeel agnostisch. De NPB slaagde er dan ook maar zeer moeizaam in de band met de politiek aan te halen: liberalen waren er maar heel moeilijk toe te bewegen lid te worden van NPB-bestuur of -commissies. Godsdienst speelde in hun politieke werk slechts een marginale rol. Maar ook het omgekeerde was het